

*В.Б. Молчанов
(м. Київ)*

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ у першій половині XIX ст. (до 1861 р.)

“Історія найбезжалісніша з усіх богинь, вона направляє свою переможну колісницю по кучугурах трупів не лише на війні, а й під час “мирного” господарського розвитку, а ми, на жаль, настільки нерозумні, що не здатні набратися сміливості для досягнення справжніх успіхів доти, поки не будемо вимушеними до того стражданнями, набагато важчими”¹.

В умовах розбудови сучасної незалежної Української держави неабияке значення посідають питання правового становища її сільських жителів. У зв'язку з тим, що в країні протягом останнього часу відбулися кардинальні зміни через перехід від тоталітарної системи до ринкової, демократичної моделі, великої нагальності набуває потреба формування відповідного правового поля учасників сільськогосподарського виробництва. Разом із зміною правлячого режиму у державі відбулася трансформація відносин власності в народногосподарському комплексі. Більше того, спостерігаються кардинальні зрушення у правовій свідомості всіх громадян України і сільських мешканців зокрема. Відсутність чіткого правового механізму регулювання відносин власності в сільськогосподарському виробництві держави зумовлює зростання соціальної напруженості у цій сфері. Практика правового нігілізму ще більше посилює соціальну диференціацію на селі та спричиняє до виникнення конфліктів, які нерідко вирішуються далекими від норми силовими методами.

На нашу думку, ретельне вивчення правового регулювання становища селян України в минулому допоможе розібратися у традиціях формування юридичних стосунків серед сільських жителів останньої. Крім того, лише кропітке дослідження історії процесу формування правової держави в нашій країні дасть змогу більш досконало проводити соціальну політику як до всього населення України у цілому, так і до її сільських мешканців зокрема.

Таким чином, виходячи з вищесказаного, метою даної розвідки є вивчення соціально-правового становища сільського населення України в першій половині XIX ст. (до 1861 р.).

Аналізуючи історіографію дослідження, слід відзначити, що вона відрізняється значним розмаїттям й обширністю. Справа у тому, що в Україні завжди приділяли значну увагу становищу сільського господарства та його працівників.

Важливе значення для всебічного аналізу досліджуваної проблеми мають юридичні кодекси, які регламентували різні аспекти життя сільських жителів українських земель. Так, приміром, „Собрание малороссийских прав 1807 г.”, як збірка звичаєвого права, досить повно характеризує правове поле, котре існувало серед сільських жителів підросійських земель України у першій половині XIX ст.²

Серед праць дореволюційних авторів необхідно згадати наукову студію „Устройство быта помещичьих крестьян”, надруковану в додатку до журналу „Современник” у 1858 р. На жаль, її автор залишився невідомим. Проте з її сторінок можна дізнатися не лише про домашній побут селян, а й про їх правове забезпечення як у господарській діяльності, так і в сімейно-шлюбному середовищі³.

Публікація П. Гайдебурова та Є. Конраді допомагає зрозуміти суспільні настрої, які панували серед селян напередодні реформи 1861 р. Завдяки їй можна відчутти дух того часу і критерії правових орієнтирів сільськогосподарських виробників⁴.

Праця „Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства”, (СПб, 1893) опублікована швидше всього під псевдонімом „Николай Он”, характеризує становище (в тому числі й правове) сільськогосподарських виробників у Російській імперії як напередодні реформи 1861 р., так і після її завершення. На яскравих прикладах автор змальовує зміни, які відбувалися в соціальній сфері села завдяки реформі. У своїй праці він з ностальгією пише про дореформений патріархальний уклад сільського життя та засуджує ті соціальні зрушення, що відбулися на селі після надання селянам особистої свободи⁵.

Монографія відомого дослідника О. Кізеветтера „Девятнадцатый век в истории России” (Ростов-на-Дону, 1905) допомагає зрозуміти, які політичні й інші події докорінним чином вплинули на соціальні зміни серед селян та на еволюцію у правовій системі Російської імперії в той період⁶.

Чільне місце у дореволюційних дослідженнях, присвячених проблемі селянства у першій половині XIX ст., належить праці І.І. Ігнатовича „Помещичьи крестьяне накануне освобождения” (М., 1910). В ній автор вдало відтворив як майновий, так і правовий стан поміщицьких селян на терені підросійських земель України. Дослідник, широко використовуючи правові та статистичні джерела, вдало відтворює ті зміни, що відбувалися у господарському та правовому становищі селян в різних українських регіонах (Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщина,

Новоросія, Таврія). Слід звернути увагу на той факт, що він з позицій початку XX ст. дає неупереджену оцінку занепаду феодально-кріпосницької правової системи, на яскравих прикладах показує еволюцію стосунків між державою, поміщиками і селянами ⁷.

Праця видатного українського мислителя І. Франка „Панщина в Галичині та її скасування 1848 р.” (Львів, 1913) всебічно характеризує правове становище галицьких селян у першій половині XIX ст. Саме завдяки їй можна простежити специфіку правових стосунків серед сільських трударів на південно-західних землях України ⁸.

Узагальнюючи дані по дорадянській історіографії, слід відзначити, що праці представників останньої мають велике значення й неабияку цінність для об'єктивного відтворення досліджуваної проблеми. Адже багато їх авторів були сучасниками того періоду і в своїх творах досить неупереджено висвітлювали історичну дійсність.

При аналізі радянської історіографії привертає увагу своєю значимістю фундаментальна праця М.М. Дружиніна „Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева” (М.–Л., 1946). Завдяки їй дізнаємося про особливості утворення верстви державних селян та які соціальні групи населення до неї входили. Крім того, автор здійснив ґрунтовне дослідження еволюції їх юридичного статусу й ін. ⁹

Дисертація О.С. Коцієвського „Крестьяне южной Украины в конце XVIII – первой трети XIX веков” (К., 1962) дає можливість зрозуміти, як розвивалося сільськогосподарське виробництво на півдні України. Значну увагу дослідник приділив міграційним і демографічним процесам та вивченню правової бази, що регламентувала статус як колоністів, так й усіх переселенців у цілому ¹⁰.

Дослідження Г.І. Шульги „Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст.” (Львів, 1965) розкриває особливості їх серед селян краю у той період. Слід відзначити, що еволюцію правових стосунків тут висвітлено лише побіжно, а головна увага приділяється класовому протистоянню як головному чиннику суспільного прогресу ¹¹.

Наукові дослідження А.З. Барабова присвячені становищу селян Правобережної України та проведенню серед них „інвентарної” реформи. Здійснивши ґрунтовний аналіз, джерел автор переконливо довів, що як правове, так і економічне становище селян у цьому регіоні було одним із найгірших в імперії через поширення подвірної системи землеволодіння. На його думку, запровадження „інвентарів” царським урядом не лише не покращило, а погіршило становище сільських трударів ¹².

Монографія відомої вітчизняної дослідниці Т.І. Лазанської „Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической

системы” (К., 1989) присвячена формуванню верстви казенних селян на терені українських земель Російської імперії. Заслугою авторки є дослідження юридичного оформлення їх різних груп¹³.

Загалом автори радянської доби, опрацювавши величезні обсяги джерел та досліджень попередників з історії селянства в XIX ст., здійснили вагомий внесок у вивчення проблеми. Однак необхідно визнати, що їх творам властивий виключно класовий підхід. Адже дослідникам доводилося описувати історію лише крізь призму марксизму відповідно до пануючої в той час ідеології. Слід відзначити, що ми з вдячністю ставимося до своїх попередників, однак у сучасній українській науці утверджуються нові концептуальні підходи.

Серед сучасних українських досліджень своєю значимістю відзначається монографія Г.Д. Казьмирчука і Т.М. Соловйової „Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття” (К., 1998). У цій праці автори здійснили спробу по-новому розглянути соціально-економічну історію цього регіону (в тому числі й правове становище його селянства)¹⁴.

Дисертаційне дослідження С.В. Петкова „Переселенські національні меншини на українських землях у складі Російської імперії в XVIII – на початку XX ст. (Історико-правове дослідження)” (Х., 1999) присвячене вивченню правового оформлення колонізації різних земель України. Дослідник переконливо довів, що іноземні колоністи мали набагато вищий правовий статус порівняно з місцевими українськими селянами¹⁵.

Дисертація О.М. Гордуновського „Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у першій половині XIX ст.” (Черкаси, 2000) побудована на багатому фактичному матеріалі та відображає вплив ринку на становище останніх¹⁶.

Монографія Ю.П. Присяжнюка „Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм” (Черкаси, 2002) розкриває специфіку формування його ментальності у досліджуваний період. Крім того, автор значну увагу приділяє еволюції світогляду селян¹⁷.

Фундаментальна праця сучасного українського історика О.П. Реєнта „Україна в імперську добу (XIX – початку XX ст.)” (К., 2003) з принципово нових позицій характеризує потенціал національного відродження краю, його соціально-економічний розвиток на фоні боротьби між працею й капіталом у XIX – на початку XX ст.¹⁸

Завершуючи огляд історіографії проблеми, необхідно згадати і про творчий доробок іноземних дослідників.

Окремим рядком слід відзначити працю відомого японського дослідника К. Мацузато „Индивидуалистские коллективисты или коллективистские индивидуалисты?” (М., 2001), яка присвячена вивченню

менталітету селян імперії Романових ¹⁹.

Сучасна російська дослідниця Т.В. Андреева в студії „Несостоявшийся прорыв: к вопросу о запрещении продажи крепостных людей без земли в начале царствования Николая II” (СПб., 2003) доволі ґрунтовно проаналізувала еволюцію правової бази Російської імперії, котра регламентувала становище кріпосних селян ²⁰.

Відомий український історик з діаспори З. Когут у монографії „Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України” (К., 2004) приділяє значну увагу питанням етнічних взаємин на терені українських земель й їх юридичному оформленню ²¹.

Узагальнюючи дані по сучасній історіографії проблеми слід відзначити, що на сьогоднішньому етапі праці як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників по-новому розкривають різні аспекти соціально-правового становища сільського населення України. Автори об’єктивно, без ідеологічних оглядань висвітлюють процес еволюції правового поля серед трударів села.

Підсумовуючи огляд історіографії з проблеми, зазначимо, що, незважаючи на значний обсяг досліджень, які тим чи іншим чином присвячені або торкаються історії селянства України в XIX ст., ґрунтовної праці, яка б повною мірою розкривала становлення соціально-правових стосунків у середовищі сільських трударів регіону, на сьогоднішній день немає.

Розпочинаючи дослідження соціально-правового становища селян в Україні у першій половині XIX ст., слід відзначити, що ефективно сільськогосподарське виробництво й соціально-правове становище його учасників здавна цікавили науковців та не лише їх. Якщо зазирнути в сиву давнину, то побачимо, що навіть створена у Вавилоні перша в світі збірка законодавства, котра дійшла наших днів, „Закони царя Хаммурапі” (1792 – 1750 рр. до н. е.) приділяє суттєву увагу цій проблемі. Головним завданням їх був захист вільних сільськогосподарських виробників.

Не менш цікавими були ідеї мислителів стародавнього Китаю. Ще у VI–III ст. до н.е. опоненти Конфуція – легісти – пропонували знизити селянську общину для вдосконалення сільськогосподарського виробництва ²².

Суттєву увагу цьому питанню приділяли й античні філософи. Так, у праці грека Гесіода „Труди і дні” (VIII–VII ст. до н. е.) проголошувалось ідеалом міцне селянське господарство, частково засноване на праці рабів. Своєрідні пропозиції щодо вдосконалення сільського господарства сформулювали у своїх трактатах римські агрономи Катон Старший, Варрон та Колумелла ²³.

Родоначальники класичної політекономії у Франції також за основу своїх досліджень брали сільське господарство. Приміром, один з видатних представників французької школи фізіократів, яка розвивала свої ідеї в XVIII ст., Анн Робер Жак Тюрго (1727–1781 рр.) доводив, що землероб є першочерговою рушійною силою у будь-якому виробництві. Адже саме він виробляє на своїй землі заробіток усіх ремісників, котрі лише вдосконалюють працю селянина²⁴.

Існуюче в першій половині XIX ст. на терені українських земель феодальне суспільство характеризувалося становою стратифікацією. До складу стану селян входило декілька розрядів сільськогосподарських виробників, які утворювались з численних груп. Найбільш значними розрядами селянства в той період були приватновласницькі (поміщицькі) й державні селян. Юридичне оформлення верстви селян було здійснене протягом XVII–XVIII ст. Разом з тим у різних українських землях воно здійснювалося неоднаково. Фактично всі селяни були залежними, оскільки спочатку не мали права земельної власності. Економічною основою для закріпачення стала встановлена законом власність феодала на землю, незалежно від того, хто виступав власником землі – держава чи приватна особа²⁵.

Цікаво те, що з точки зору діючого у ті часи законодавства в очах держави селянин мав більше значення порівняно зі слугами або міщанами. Так, згідно із „Зібранням малоросійських прав 1807 р.” передбачалися такі штрафи за вбивство представників тих чи інших верств суспільства. Якщо за вбивство шляхтича, крім смертної кари передбачалося стягнення штрафу 100 кіп²⁶ грошей²⁷ то за „панцирного слугу” (кнехт) – 60, за тяглу людину (селянина) – 25, за двірського слугу – 20, за міщанина тих міст, де не було магдебурзького права, – 24²⁸. Таке становище було не випадковим. Справа у тому, що саме сільське населення фактично несло на своїх плечах головний тягар державних податків і повинностей. Сучасник реформи 1861 р. про це писав так: „...Поземельний податок в Європі становить від 9 до 22% чистого доходу, а російський землероб платить на 35% більше європейського”²⁹.

Об’єктивність аналізу соціально-правового становища сільських жителів українських земель ускладнює й те, що історична доля народу склалася так, що з кінця XVIII до початку XX ст. він був розчленований між імперіями Романових та Габсбургів. Лівобережжя, Південь України, Правобережжя і Слобожанщина ввійшли до складу Російської, а Східна Галичина, Північна Буковина й Закарпаття – до Австрійської імперії³⁰.

Здійснюючи вивчення соціального складу сільського населення українських земель, відзначимо, що він відрізняється значною строкатістю як щодо поміщицьких, так і казенних селян. До розряду останніх, за

твердженням Т.І. Лазанської, на підросійських землях України входили: група державних селян, які проживали на казенних та приватних землях, козаки, військові поселенці, однодвірці, кіннозаводські селяни, частково старостинські, економічні, коронні, виморочні, банківські, відписні селяни, євреї-землероби, поселені на казенних та приватних землях, колоністи, вільні хлібороби, селяни, приписані до навчальних закладів, вільні матроси, кантоністи, солдатські діти, нижчі військові чини й ін. Особливістю цієї групи було те, що вони залишалися особисто вільними, проте піддавалися позаекономічному примусу з боку держави, користуючись казенною землею, несли всю важкість державних повинностей та податків, що наближало їх до становища поміщицьких і двірцевих селян³¹. Цієї ж думки притримувався і М.М. Дружинін. Він стверджував, що державні селяни займали проміжне становище між поміщицькими кріпосними й вільними людьми. Вони визнавалися суб'єктами громадянського права та одночасно повністю залежали від феодальної державної влади³².

Аналогічна картина у соціальній стратифікації селян спостерігалася і в південноросійських землях України. Як й у попередньому випадку, переважна їх більшість були казенними та приватновласницькими. Казенні селяни належали двом великим домініям і різноманітним відомствам: соляному, лісному, гірничорудному управлінню³³.

Слід звернути увагу на значне розмаїття форм експлуатації казенних селян на підросійських землях України. Так, у більш привілейованому становищі порівняно з іншими були іноземні переселенці-колоністи. Згідно маніфеста Катерини II від 22 липня 1763 р., іноземці, які бажали переселитися до Російської імперії, мали право осісти в будь-якій губернії. Вони мали бути негайно забезпеченими грошима на видатки по переселенню й відправлені у Росію. Крім того, нові колоністи не повинні були сплачувати ніяких податків до казни та не виконувати ніяких повинностей. Тим переселенцям, які осідали на цілині, такі пільги передбачалися на 30 років. Для всіх колоністів надавалася допомога грошима, худобою, будівельними матеріалами, насінням, знаряддями праці й ін. До того ж вони на 10 років звільнялися від військового постю, зберігали право переходу із стану селян до інших, мали право виїхати за кордон³⁴.

Цікаво те, що для колоністів південного регіону України – Новоросії – надавалися ще більші пільги, ніж приїжджаючим до інших губерній. Олександр I окремим указом від 9 травня 1802 р. офіційно підтвердив заборону перетворювати „іноземних вихідців” на кріпосних. Крім того, для російських селян, котрі переселялися у цей регіон, також надавався статус колоністів³⁵.

Виходячи з вищенаведених даних, бачимо, що в найбільш незахищеному правовому становищі на Півдні перебували саме українські селяни, що й обумовило специфіку етнічного формування даного регіону.

У 1842 р. всі положення маніфестів та указів стосовно іноземних колоністів були систематизовані в окремому документі “Статут про колонії іноземців в імперії” (містив 600 статей, які ділилися на 9 розділів). Він зберігав свою чинність до 1871 р.³⁶

Особливу категорію становили селяни Правобережжя, які знаходились в особливому „господарському становищі”. Вони, на відміну від державних селян Лівобережної й Південної України, які платили державі грошовий оброк, відбували на основі інвентарів або контрактів панщину у володарів – орендарів. У своїй більшості це були селяни колишніх коронних маєтностей, які стали державними після остаточного приєднання земель Правобережної України до складу Російської держави. Це були лінні та старостинські селяни, які жалувалися королями шляхті у спадкове володіння, галицькі – ті, що належали раніше духовенству й які перейшли при першому поділі Польщі до Австрії, солтиси (селянські старости) і вільні люди – вихідці з інших країн, котрі поселилися на володарських землях, але зберегли свободу, монастирські (або економічні), які ввійшли до складу державних маєтностей після секуляризації церковних земель, колоністи й селяни, які входили до Острозької ординації *. Останні належали князям Острозьким та відповідно до польської конституції були зобов’язані утримувати в бойовій готовності 600 воїнів проти турок і татар. Після третього поділу Польщі селяни Острозької ординації Волинської губернії ввійшли до складу державних, а Подільської – були віддані у власність поміщиків.

Протягом першої половини XIX ст. кількість державних селян Правобережжя значно зросла за рахунок езуїтських, майоратських та конфіскованих у польської шляхти маєтностей, а також однодвірців, котрі утворювалися з 1831 р. з дрібної шляхти, яка не змогла довести свого дворянського походження. Вони розділилися на однодвірців, які проживали на власних, казенних і поміщицьких землях, та тих, хто був прислугою у приватних осіб³⁷. Прагнучи „обрусіння” поміщицького землеволодіння, царизм стимулював злиття сільської шляхти й однодвірців із селянською общиною³⁸. Крім того, згідно із свідченнями М.М. Дружиніна, в XIX ст. державні селяни України нерідко переводились як примусово, так і добровільно у козаки. Разом з тим протягом 1810–1816 рр. понад 10 тис. селян казенних маєтностей в Україні та Білорусії було розпродано у приватні руки³⁹.

---

* Адміністративно-територіальна одиниця.

На Півдні України селянство формувалося в процесі освоєння цього регіону, яке особливо активно відбувалося у першій половині XIX ст. Левову їх частку становили втікачі з Правобережної України. Приміром, у 1816 р. в зв'язку з ревізією втечі селян звідти на Південь набули величезних масштабів. Того року лише з Київської губернії втекло до Новоросійського краю і Бессарабії близько 50 тис. кріпаків⁴⁰. До складу державних селян на Півдні входили різноманітні воєнізовані групи, місцеве населення мусульманського походження, легальні й нелегальні переселенці з внутрішніх губерній Росії, колоністи та інші дрібні групи землеробського населення, котрі проживали на цих землях.

На Лівобережжі знаходилася переважаюча більшість державних селян України. На початку XIX ст. у цьому регіоні до їх складу ввійшли відпущені селяни, згідно із указом від 20 лютого 1803 р., на волю поміщиками як „вільні хлібороби”⁴¹. З 1848 р. вони і селяни-власники, котрі придбали землі на основі державного закону 1801 р., який дозволяв їм купувати землю у власність, почали називатися „казенними селянами”⁴².

На підставі даних, які приводить Т. Лазанська, можна скласти таку таблицю.

Таблиця 1

Динаміка чисельності державних селян в Україні в першій половині XIX ст. (у % до загальної кількості селян українських губерній)⁴³

Період	Лівобережжя	Південь	Правобережжя
У 1833 р.	59	27	14
В середині XIX ст.	50	37	13

З показників таблиці видно, що протягом незначного періоду кількість казенних селян у Малоросії та Південно-Західному краї скоротилася (особливо в першій). На Півдні ж України їх чисельність зросла. Таким чином, вищенаведені дані ще раз підтверджують інтенсивний відтік селян у південний регіон України протягом першої половини XIX ст. з інших її земель.

Аналізуючи еволюцію правового поля, котре регламентувало життя сільського населення України, слід звернути увагу на надзвичайне розмаїття законодавчих й інших документів, які стосувалися безпосередньо селян. Адже саме вони були в досліджуваний період головною

виробничою верствою. Основою правових систем, котрі використовувались як на підросійських, так і на півдавстрійських землях, у ті часи, було кріпосництво. Важко не погодитися з думкою І. Ігнатовича, що кріпосне право в розвиненому вигляді було надзвичайно близько подібним до рабовласництва⁴⁴.

Щоб усвідомити правове становище українського селянства у ХІХ ст., треба звернутися до законодавчої бази Російської імперії середини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Так, царським указом 1741 р. селяни усувалися від присяги цареві⁴⁵. Таким чином, вони фактично визнавалися головною тяглою силою й живим товаром у повному розумінні цього слова. Разом з тим законами 1766 та 1788 рр. казенним селянам надавалися права купівлі „у помещиков по смежности малые деревни (по таксе 30 руб. за душу)⁴⁶”.

Привертають увагу законодавчі акти другої половини ХVІІІ ст., які регламентували торгівлю кріпаками в Росії. Зокрема у 1771 р. було заборонено продавати селян без землі з молотка. Проте вже в 1792 р. їх знову дозволили продавати на аукціонах, але без молотка⁴⁷.

Після приєднання до Росії Південно-Західного краю протягом 1793–1795 рр. царським урядом було здійснено камеральний (повний) опис його земель, який мав на меті з'ясування суми, внесеної власниками казенних маєтків за право володіння староством⁴⁸. Для безболісного входження цього регіону до складу Російської імперії на території Волині, Поділля і Мінської губернії як головний законодавчий документ було залишено Литовський статут. Відповідно ця територія керувалася давнім традиційним правом згідно із сенатським указом від 11 вересня 1797 р. Цей законодавчий кодекс залишався чинним до його повної ліквідації 25 липня 1840 р.⁴⁹

Значну увагу селянському питанню приділяв Павло І, який 16 лютого 1797 р. заборонив продавати селян без землі за борги поміщиків, а маніфестом від 5 квітня того ж року офіційно обмежив панщину до 3 днів на тиждень. Наступного ж року він категорично заборонив продавати малоросійських селян без землі й видав указ про заборону продажу кріпаків з публічних торгів при стягненні казенних боргів та наказав відписувати їх до казни⁵⁰. Не зменшилася лояльність імператора до селян і в 1799 р. Спеціальним указом він дозволив для них займатися торгівлею шляхом взяття акцизів І–ІІІ розрядів та сплати за них у міську казну від 25 до 100 руб.⁵¹, а 6 червня видав указ про відмежування казенних, старостинських і „всемилостиво” пожалуваних земель від партикулярних⁵². Окремим маніфестом 1801 р. селянам дозволялася вільна торгівля „із заморськими країнами”. Того ж року останнім було надано право купувати незаселені землі, а доповнення, прийняте в

1817 р., давало їм можливість віддавати їх під заставу. Цікавим є те, що, починаючи з 1802 р., селянські спадкоємці (родичі) набували можливість отримувати майно злочинця після його засудження⁵³.

Серед ряду інших нормативних та законодавчих актів, прийнятих російським урядом стосовно селянства на початку XIX ст., привертає увагу своєю значимістю запроваджений з 20 лютого 1803 р. указ „Про вільних хліборобів”. Його ініціатором був граф Рум’янцев. Сучасник останнього Растопчин з цього приводу писав: „Рум’янцев хотів помиритися з двором, а посварився з усім російським дворянством”⁵⁴. Практично це був перший документ, який утверджував шанс отримати свободу серед загальної кріпосної маси. Особи, які підпали під його дію з 1848 р., отримали назву державних селян, поселених на власних землях. Разом з тим при їх звільненні мали бути виконаними наступні правила:

1) між селянином і поміщиком відповідно із законним порядком й утвердженням уряду мала бути укладена угода, в якій обумовлювалися надані селянам вигоди, землі та угіддя і ті зобов’язання, які останні приймали на себе стосовно поміщика;

2) вони обов’язково мали бути наділені власною землею, котру повинні були розділити поміж ними при їх звільненні, або ж у самій угоді повинен бути призначений спосіб та строк розділу виділеної селянській громаді землі для надання її кожній сім’ї в приватну власність⁵⁵.

Як видно з вищенаведених фактів, царський уряд акцентував особливу увагу на забезпеченні селян основним засобом виробництва – землею.

Окрему увагу варто приділити юридичному оформленню процесу освоєння земель південної України у першій половині XIX ст. Так, згідно з даними, наведеними О.С. Коцієвським, як тільки цю цілину почали роздавати в 1803 р., було видано указ, за яким поміщики зобов’язувались у десятирічний строк заселити отриману землю з розрахунку 1 рев’язької душі на 15 десятин. У разі незаселення земля забиралася від власника до казни з виплатою ним штрафу грошима за весь час використання з розрахунку по 20 коп. за одну десятину на рік. Однак уже наступного року було здійснено послаблення у вигляді розрахунку 1 рев’язької душі на 30 десятин⁵⁶.

Викликають значний інтерес прийняті 24 жовтня 1804 р. умови переходу селян до стану міщан, які включали наступне:

1) подати прохання вони могли лише тоді, коли здавна прилучилися до властивих місцевому купецтву промислів чи рукоділля;

2) висувалася вимога, щоб селянин ще до подачі прохання часто жив у місті або зовсім переїхав до нього;

3) останній повинен був забезпечити обробіток землі, на якій він вів своє господарство;

4) селянин повинен був пред'явити посвідчення в сільське товариство, в якому підтверджувалося, що на ньому нема ніяких повинностей і недоїмок, й у свою чергу міське товариство повинно було взяти на себе зобов'язання до наступної ревізії сплачувати за нового члена всі селянські податки;

5) селянин у момент прийому до нового стану авансом повинен був внести трирічний податок в обох станах ⁵⁷.

Суттєвим полегшенням становища селян стали реалізовані царським урядом заходи у 1806 р. Зокрема з 17 липня було заборонено використовувати в казенних маєтках суборенду, а 14 грудня прийнято доповнення до указу від 20 лютого 1803 р., за яким наказувалося звільняти селян лише цілими сім'ями ⁵⁸. Починаючи з 1806 р., останнім надавалося право будувати морські кораблі ⁵⁹.

Заходи щодо селян, які проводились урядом у наступні роки, мали досить суперечливий характер. Якщо указ від 23 січня 1808 р. давав змогу поміщикам обмінювати землю з казенними селянами „по причині черезполосного владення”, а маніфест 27 травня 1810 р. дозволяв продаж державних маєтностей для створення особливого фонду сплати казенних боргів, які зросли за час війни з Францією ⁶⁰, то вже 30 листопада 1821 р. було заборонено повертати у кріпацтво тих осіб, які отримали свободу від власників чи за розпорядженням уряду ⁶¹, а з 1822 р. – друкувати оголошення про продаж людей без землі (хоча вони продовжували друкуватися як про віддання в прислугу) ⁶². Привертають увагу акти, які регламентували економічне становище селянства. Так, у 1812 р. для нього було дозволено безмитно торгувати сільськогосподарськими продуктами, а всіма іншими товарами – за умови взяття свідоцтв. Починаючи з 1810–1812 рр., селян почали допускати до участі в торгах на утримання поштових станцій, а з 1811 р. останнім надавалося право брати участь у державних підприємствах (якими не цікавилось купецтво). Велике значення для поліпшення їх господарського становища мала опублікована в 1814 р. постанова Держради про дозвіл торгувати на ярмарках усім станам людей. Окремим указом 1815 р. селянам надавалось право вести роздрібну торгівлю не лише у власних губерніях, а і в усіх інших. „Устав о питейном сборе”, прийнятий у 1817 р., давав можливість їм відкривати спочатку «портерные» (пивні) крамнички, а «Положення...» від 1823 р. – трактири в казенних населених пунктах ⁶³.

Подальші дії держави спрямовувалися на поліпшення правового та матеріального становища селян. Проте, наскільки вони були ефективними, судити важко. Так, 6 березня 1823 р. було прийнято правила для

накладення опіки на маєтності поміщиків за жорстоке знуцання з останніх⁶⁴. Того ж року сільським громадам було надано право брати на себе підряди на постачання послуг і товарів без надання грошового завдатку й купувати землю як юридичним особам⁶⁵. З 1824 р. заборонялося віддавати кріпаків як прислугу до осіб, котрі не мали на це права, а з 1826 р. окремим указом кріпосні звільнялися від присяги для свого власника⁶⁶. Серед низки законодавчих актів, ухвалених стосовно державних селян, надзвичайно велике значення мав закон прийнятий 1825 р., за яким їм надавалося право давати та отримувати грошові зобов'язання⁶⁷.

З 15 лютого 1827 р. було наказано забирати до казенного відомства всіх селян, у яких після продажу поміщиком землі буде залишатися для прогодування менше 4,5 десятин на душу, а з 14 липня заборонялося для поміщиків віддавати кріпосних на гірничозаводські роботи⁶⁸. Того ж року окремим рескриптом кріпакам було відмовлено в праві навчатися у гімназіях й університетах, а дозволялося вступати лише до парафіяльних та повітових училищ⁶⁹.

В 1833 р. було ухвалено не приймати як забезпечення приватних боргів кріпосних без землі, компенсуючи за кожну ревізьку чоловічу душу по 300 руб., а за жіночу по – 150. Фактично цим актом офіційно заборонялося дробити сім'ї кріпаків⁷⁰. 1841 р. ще раз законодавчо підтверджувалася заборона продавати селян без землі⁷¹.

Ряд нормативних актів, запроваджених у 1842 р., були спрямовані на покращання становища кріпаків. Так, 20 квітня для поміщиків було надано право надавати в користування останніх окремі ділянки землі на певних узгоджених з обох сторін умовах з прийняттям ними назви зобов'язаних селян⁷². Того ж року було запроваджено закон про задоволення державою скарг кріпаків нарівні з казенними селянами⁷³. Привертає інтерес запроваджена 29 грудня заборона для поміщиків, чії маєтності за знуцання над кріпаками перебували під державною опікою, утримувати їх як прислугу⁷⁴. Важливим кроком для скорочення чисельності останніх стала прийнята 29 листопада 1843 р. заборона для безземельних дворян купувати кріпаків⁷⁵.

Однак уся ця турбота уряду про селян фактично була перекреслена лише однією статтею Уложення 1845 р., за якою кріпаків за подачу скарги на поміщика карали 50-ма ударами різок⁷⁶. Таким чином, незважаючи на всі добрі наміри уряду, фактично поміщик і надалі залишався їх повним володарем й міг робити з ними все, що завгодно.

На фоні великої череди урядових заходів, які були здійснені стосовно покращання становища селян, заслугове на увагу ініційована у 1847–1848 рр. київським генерал-губернатором Д.Г. Бібіковим

інвентарна реформа. Для успішного її проведення в Південно-Західному краї Російської імперії було розроблено спеціальні інвентарні правила, які вміщувались у 44-х параграфах і регламентували всі сфери стосунків кріпаків з поміщиками. Однак, за оцінкою переважної більшості істориків, ця реформа мало чим поліпшила становище перших ⁷⁷.

Важливе урядове рішення було прийняте 8 листопада 1847 р. Згідно з ним, кріпакам тих маєтків, які продавалися з публічних торгів, надавалося право викупати себе з неволі разом із землею ⁷⁸.

Досить плідним для полегшення становища селян був 1848 р. Саме того року на території підавстрійських земель України було заборонено панщину ⁷⁹, а на території Російської імперії було прийнято закон, за яким кріпосним дозволялося купувати нерухомі маєтності на своє ім'я, але лише з дозволу поміщика ⁸⁰.

Врешті-решт, 19 лютого 1861 р. російський імператор Олександр II оприлюднює „Місцеве положення” про переведення селян на викуп. У Київській, Подільській та Волинській губерніях передбачалося збереження за останніми всієї землі, яка була в їх фактичному користуванні на час проведення інвентарної реформи, але поміщики, складаючи в 1861–1862 рр. уставні грамоти, проігнорували ці приписи „Місцевого положення”. В зв'язку з цим 30 липня 1863 р. було видано указ про негайне переведення селян на викуп, ліквідацію панщини й кріпосної залежності ⁸¹.

Таким чином, узагальнюючи вищенаведені факти, як підсумок слід відзначити, що сільське населення України у першій половині XIX ст. фактично було головною тягловою силою, завдяки експлуатації якої до державної скарбниці надходили кошти і виконувалися відповідні повинності. Соціальний склад селянського населення був надзвичайно розмаїтим. Проте основними групами залежних селян усе ж необхідно вважати казенних та поміщицьких. Аналіз динаміки цих груп дає можливість висловити припущення, що протягом досліджуваного періоду повною мірою зросла чисельність казенних селян, тоді як кількість монастирських і поміщицьких скоротилася. Крім того, слід зауважити, що саме в ті часи значними темпами відбувається відтік селянства із центральних, західних та північних губерній на Південь України у зв'язку з початком освоєння цього краю.

Вивчення правової бази, яка регламентувала становище сільського населення українських земель у першій половині XIX ст., показує, що в основі цієї системи було кріпосництво. Разом з тим держава різноманітними актами намагалася впорядкувати стосунки поміщиків із селянами і полегшити становище останніх. Уряд заохочував надання волі для них поміщиками. Проте реальне становище залишало бажати на краще,

тому що в зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин визиск як державою, так і асесорами та поміщиками кріпосних селян посилювався, а кількість їх за 23 роки, від VIII до X ревізій (1836–1859 рр.) скоротилася лише на 1,1%⁸².

---

¹ *Николай Он.* Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства. – СПб, 1893. – С. XV.

² Собрание малороссийских прав 1807 г. – К., 1993.

³ Устройство быта помещичьих крестьян. – № 1. Приложение к «Современнику» 1858 г. № VI. – СПб, 1858.

⁴ *Гайдебуров П.А., Конради Е.И.* Русские общественные вопросы с приложением литературно-политического отдела // Сборник недели. – СПб., 1872.

⁵ *Николай Он.* Назв. праця.

⁶ *Кизеветтер А.* Десятьнадцатый век в истории России. – Ростов на Дону, 1905.

⁷ *Игнатович И.И.* Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – М., 1910.

⁸ *Франко І.* Панщина в Галичині та її скасування 1848 р. – Львів, 1913.

⁹ *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. – М.–Л., 1946.

¹⁰ *Коциевский А.С.* Крестьяне южной Украины в конце XVIII – первой трети XIX веков. Дис. к.и.н. – К., 1962.

¹¹ *Шульга Г.І.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст. – Львів, 1965.

¹² *Барабой А.З.* Обезземелення поміщиками кріпосних селян Подільської губернії і посилення експлуатації їх між “інвентарною” і селянською реформами // АН УРСР. Наукові записки Інституту історії. – К., 1959; Барабой А.З. Про характер найманої праці в поміщицьких маєтках Правобережної України (перша половина XIX ст.) // УІЖ. – К., 1962. – № 4.

¹³ *Лазанская Т.И.* Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989.

¹⁴ *Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М.* Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. – К., 1998.

¹⁵ *Петков С.В.* Переселенські національні меншини на українських землях у складі Російської імперії в XVIII – на початку XX ст. (Історико-правове дослідження). – Дис. к. ю.н. – Х., 1999.

¹⁶ *Гордуновський О.М.* Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у першій половині XIX ст. Дис. к.и.н. – Черкаси, 2000.

¹⁷ *Присяжнюк Ю.П.* Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси, 2002.

- 18 *Реснт О.П.* Україна в імперську добу (XIX – початку XX ст.). – К., 2003.
- 19 *Мауцато К.* Индивидуалистские коллективисты или коллективистские индивидуалисты? // Новый мир истории России. – М., 2001. – С. 189–2001.
- 20 *Андреева Т.В.* Несостоявшийся прорыв: к вопросу о запрещении продажи крепостных людей без земли в начале царствования Николая II // Страницы российской истории. Проблемы, события, люди. Сборник статей в честь Бориса Ананьина. – СПб., 2003. – С. 17
- 21 *Козут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004.
- 22 *Кругляк Б.А., Молчанов В.Б.* Історія економічних вчень. – Житомир, 2001. – С. 9.
- 23 Там само. – С. 10, 12.
- 24 Там само. – С. 36.
- 25 *Маркс К.* Капітал // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. – 20-е вид. – Т. 25, Ч. II. – С. 358.
- 26 Копа – литовська міра лічби, яка нараховувала 60 одиниць / *Котляр М.Ф.* Нариси з історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XIX ст. – К., 1981. – С. 236.
- 27 Там само. – дукат (флорин) = 460 – 540 грошам польським = 2,5 срібних руб. (Якщо зробити підрахунки, то виходить, що вартість 1 срібного рубля складала приблизно 216 польських грошей, тобто близько 7 злотих. – *В.М.*)
- 28 Собрание малороссийских прав 1807 г. – С. 136.
- 29 *Гайдебуров П.А., Конради Е.И.* Назв. праця. – С. 7.
- 30 *Реснт О.* Назв. праця. – К., 2003. – С. 108.
- 31 *Лазанская Т.И.* Назв. праця. – С. 6.
- 32 *Дружинин Н.М.* Назв. праця. – С. 38.
- 33 *Шульга Г.І.* Назв. праця. – С. 21.
- 34 *Петков С.В.* Назв. праця. – С. 182–183.
- 35 *Дружинина Е.И.* Южная Украина 1800 – 1825 гг. – М., 1970. – С. 86.
- 36 *Петков С.В.* Назв. праця. – С. 119–120.
- 37 *Лазанская Т.И.* Назв. праця. – С. 6–7.
- 38 *Гордуновський О.М.* Назв. праця. – С. 9.
- 39 *Дружинин Н.М.* Назв. праця. – С. 69.
- 40 *Коцевський А.С.* Назв. праця. – С. 32.
- 41 Устройство быта помещичьих крестьян.... – С. 6.
- 42 *Лазанская Т.И.* Назв. праця. – С. 7, 9.
- 43 Складено на основі: Там само. – С. 7, 8, 11.
- 44 *Игнатович И.И.* Назв. праця. – М., 1910. – С. 22.
- 45 Там само. – С. 27.
- 46 *Дружинин Н.М.* Назв. праця. – С. 81.
- 47 *Игнатович И.И.* Назв. праця. – С. 19.
- 48 *Гордуновський О.М.* Назв. праця. – С. 32.
- 49 *Козут З.* Назв. праця. – К., 2004. – С. 69, 70; *Гордуновський О.М.* Назв. праця. – С. 33.
- 50 Устройство быта помещичьих крестьян. – С. 6; *Игнатович И.И.* Назв. праця. – С. 23.
- 51 *Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М.* Назв. праця. – С. 105.
- 52 *Гордуновський О.М.* Назв. праця. – С. 34.

- 53 Дружинин Н.М. Назв. праця. – С. 79, 81.
- 54 Присяжнюк Ю.П. Назв. праця. – С. 47; Кизеветтер А. Назв. праця. – С. 16; Устройство быта помещичьих крестьян. – С. 6.
- 55 Устройство быта помещичьих крестьян. – С. 6.
- 56 Коцневский А.С. Назв. праця. – С. 80-81.
- 57 Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Назв. праця. – С. 126.
- 58 Гордуновський О.М. Назв. праця. – С. 34; Устройство быта помещичьих крестьян. – С. 7.
- 59 Дружинин Н.М. Назв. праця. – С. 80.
- 60 Там само. – С. 35.
- 61 Устройство быта помещичьих крестьян... – С. 7.
- 62 Игнатович И.И. Назв. праця. – С. 23.
- 63 Дружинин Н.М. Назв. праця. – С. 79 – 80.
- 64 Устройство быта помещичьих крестьян... – С. 7.
- 65 Дружинин Н.М. Назв. праця. – С. 80 – 81.
- 66 Игнатович И.И. Назв. праця. – С. 18, 27.
- 67 Дружинин Н.М. Назв. праця. – С. 80.
- 68 Устройство быта помещичьих крестьян... – С. 7.
- 69 Игнатович И.И. Назв. праця. – С. 29.
- 70 Андреева Т.В. Назв. праця. – С. 17; Игнатович И.И. Назв. праця. – С. 23.
- 71 Кизеветтер А. Назв. праця. – С. 29.
- 72 Устройство быта помещичьих крестьян. – С. 7.
- 73 Игнатович И.И. Назв. праця. – С. 29.
- 74 Устройство быта помещичьих крестьян. – С. 8.
- 75 Кизеветтер А. Назв. праця. – С. 29; Устройство быта помещичьих крестьян. – С. 8.
- 76 Игнатович И.И. Назв. праця. – С. 27.
- 77 Барабой А.З. Обезземелення поміщиками кріпосних селян Подільської губернії і посилення експлуатації їх між “інвентарною” і селянською реформами. – С. 99; Непочонтний В.В. Інвентарна реформа 1847 – 1848 рр. і проведення її в Подільській губернії // Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Вісник. Серія: історія. Вип. 47. – К., 2000. – С. 77; Барабой А.З. Про характер найманої праці в поміщицьких маєтках Правобережної України (перша половина XIX ст.). – С. 125.
- 78 Устройство быта помещичьих крестьян. – С. 8.
- 79 Франко І. Назв. праця. – С. 140.
- 80 Барабой А.З. Обезземелення поміщиками кріпосних селян Подільської губернії і посилення експлуатації їх між “інвентарною” і селянською реформами. – С. 88.
- 81 Там само.
- 82 Кизеветтер А. Назв. праця. – С. 30.

М.С. Охріменко
Ялта, 1947 р.

№ 6

Меланія Федорівна Охріменко.
м. Єлисаветград. Автограф
на звороті: „Моему дорогому Серже.
М. Охременко.” Фото подароване
брату - Сергію Федоровичу Охріменку.
На фото сліди прикlesної до нього
блакитної квітки з труни
М. Ф. Охріменко, що померла 1934 р.

Меланія Федорівна Охріменко (друга ліворуч) з батьком
Федором Сергійовичем Охріменком. Таганрог. 1907 р.

М. Ф. Охріменко
з друзями-засланцями.
1905-1906 рр.

№ 11

Меланія Федорівна - у другому ряді ліворуч (сидить).

Микола Сергійович Охріменко
з дочкою Ніарою, після захисту дисетації на науковий ступінь
кандидата сільськлгосподарських наук.
Одеса, 1946 р.